

KINOYA VA UNGA YONDOSH HODISALARNING ILMIY ASOSI

Boboqulova Irodaxon,

Alfraganus universiteti,

Xorijiy filologiya fakulteti tillar o'qitish markazi o'qituvchisi

E-mail: Irodabobokulova8@gmail.comDOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17983723>

Annotatsiya. Maqolada kinoya va unga yondosh lingvistik-stilistika hodisalarning ilmiy asoslari tahlil qilinadi. Kinoyaning turli turlari, ularning badiiy matndagi funksiyalari va o'quvchiga ta'siri ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ironik, sarkastik, satirik va boshqa yondosh hodisalar bilan bog'liq lingvistik va stilistik mexanizmlar o'rganiladi. Tadqiqot natijalari adabiy tahlil va tarjima jarayonlarida kinoya va unga yondosh hodisalarni aniqlash va talqin qilishga metodik asos yaratadi.

Kalit so'zlar: kinoya, lingvistik hodisa, stilistik hodisa, sarkazm, satira, badiiy matn, adabiy tahlil, tarjima.

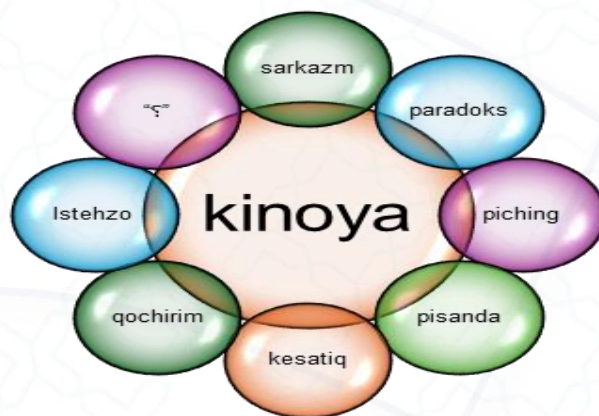
Аннотация. В статье анализируются научные основы иронии и смежных лингвистико-стилистических явлений. Рассматриваются различные виды иронии, их функции в художественных текстах и влияние на читателя. Также изучаются лингвистические и стилистические механизмы, связанные с ироническими, саркастическими, сатирическими и другими смежными явлениями. Результаты исследования предоставляют методическую основу для выявления и интерпретации иронии и смежных явлений в литературном анализе и переводе.

Ключевые слова: ирония, лингвистическое явление, стилистическое явление, сарказм, сатира, художественный текст, литературный анализ, перевод.

Abstract. The article analyzes the scientific foundations of irony and related linguistic-stylistic phenomena. Different types of irony, their functions in literary texts, and their effects on readers are examined. Additionally, the linguistic and stylistic mechanisms associated with ironic, sarcastic, satirical, and other related phenomena are studied. The results provide methodological support for identifying and interpreting irony and related phenomena in literary analysis and translation.

Keywords: irony, linguistic phenomenon, stylistic phenomenon, sarcasm, satire, literary text, literary analysis, translation.

Kirish. "Kinoya" tushunchasi bugungi kungacha turli xil ko'rinishlarda talqin qilingan. Shu bois bu nomlanishlarni yaxlitlash yoki ma'nolar farqlarini keltirib o'tish joiz hisoblanadi. Kinoya so'zi arab tilidan olingan bo'lib, belgi, shama, ishora, piching, kesatiq ma'nolarini bildiradi [1]. Ammo ularni har doim bir-biriga sinonim sifatida qo'llab bo'lmaydi. G.V.Fauler "The King's English" asarida: "Kinoyaning har qanday ta'rifi, garchi yuzlab berilishi mumkin bo'lsa-da, ularning qabul qilingan juda oz qismi shuni o'z ichiga olishi kerakki, aytilganlarning sirt ma'nosi va asosiy ma'nosi bir xil emas" [2], – deydi. Kinoya lotincha "ironia", yunoncha "eirōneía" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "tartibga solish, qasddan tasvirlangan johillik" [3] degan ma'nolarni anglatadi. Kinoya nafaqat so'z, balki kinoyali tabassum, iljayish, ko'zlarni qisish, lablarni cho'chchaytirish, hazil aralash kinoya ohangida hamda mimikali xatti-harakatlar bilan ham ifodalanadi.

1-rasm. Kinoya va uning turlari

Jamiyatdagi paradoksal vaziyatlarni hayotning kinoyalari deb atashadi. Kinoya kutilgan holatga zid bo‘lgan holatlarni aytishdan yuzaga keladi. Masalan: Jek Londonning “Hayotga muhabbat” [4] hikoyasida bo‘ri odamni emas, odam bo‘rini g‘ajiydi. Yoki ba‘zan doktor davosi yo‘q kasallikka chalinadi. Holbuki, bu kasb egasining o‘zi kasallarni davolaydi.

Adabiyotlar tahlili. Ingliz tilida yozma nutqda kinoya yoki sarkazmni ifodalash uchun qabul qilingan standart usul bo‘lmasa ham, tinish belgilarining bir nechta shakllari taklif qilingan. Ular orasida 1580-yillarda G.Denxem tomonidan qo‘llanilgan perkontatsiya nuqtasi, XIX asrda A.de Bram tomonidan kiritilgan kinoya belgisi alohida diqqatni tortadi. Bu ikkala belgi vizual tarzda (?) teskari savol belgisi bilan ifodalanadi. Bu kabi tinish belgilarining har biri, birinchi navbatda, jumlaning kinoyali deb tushunish kerakligini ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Ba‘zan sarkazmni ifodalash uchun qavs ichidagi undov yoki savol belgisidan, shuningdek, qo‘shirnoqlardan foydalaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda kinoya va unga yondosh lingvistik-stilistik hodisalarni o‘rganishda **tavsifiy, qiyosiy, kontekstual-tahliliy** hamda **semantik-stilistik tahlil** metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot materialini sifatida o‘zbek, rus va ingliz adabiyoti namunalari, shuningdek, tilshunoslik va adabiyotshunoslikka oid ilmiy manbalar tanlab olindi.

Kinoya, istehzo, piching, kesatiq, sarkazm kabi hodisalar badiiy matn doirasida kontekst asosida tahlil qilinib, ularning yuzaki va yashirin ma‘nolari aniqlandi. Qiyosiy metod orqali turli tillarda kinoyaning ifodalanish shakllari va ularni belgilash vositalari o‘zaro solishtirildi. Shuningdek, lingvistik birliklarning pragmatik vazifasi va o‘quvchiga ta‘sirini tahlil qilinib, tadqiqot natijalari umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish yo‘li bilan yoritildi.

Tahlil va natijalar. Istehzo – (arabcha so‘z bo‘lib, ustidan kulish; mazax, piching, kinoya) degani. Kimsaning ustidan kulish, masxara qilish; masxara, mazax va uning, odatda, gap-so‘z, mimika va shu kabilar zamirida yotuvchi ifodasi [5.70]. Istehzo ham kinoya kabi matnning tashkil etishning eng muhim vositalaridan biridir. Istehzoli ma‘noni yetkazishda ekoik ishora muhim o‘rin tutadi.

Pisanda – forscha so‘z bo‘lib, didga to‘g‘ri kelgan, maqbul, maqtovgga, ma‘qullashga sazovor degani. U oldindan qo‘yilgan talab, shart asosida paydo bo‘ladi. Yo “talab yoki shart tarzida aytiladigan bahonani anglatadi [5.69]. “Kinoya” termini ko‘pincha to mustaqillikgacha rus va boshqa xalqlar adabiyotshunosligida qo‘llanadigan “ironiya” termini bilan atab kelingan. Lekin, ma‘nosiga ko‘ra “ironiya” semantikasi keng, kinoyaniki esa torroq. Shuning uchun ironiya va kinoya atamaları o‘zaro sinonim emas.

Piching – birovning shaxsiyatiga tegish, g‘ashini keltirish, masxaralash uchun aytilgan ilmoqli gap; qochirim, qochiriq [5.72]. U o‘zbek xalqi orasida “piching qilish”, “piching otish”, “jirtak otish” birikmalari bilan ham yuritiladi. Pichingni barcha tushunavermaydi. Chunki undagi fikrlar ko‘pincha konnotativlikka asoslanadi. So‘zlar ko‘chma ma‘noda ifoda etiladi.

Kesatiq – qochirim bilan, pardalab masxaralash, kulish yoki kamsitish; istehzo, piching [5.70].

Qochirim – biror kimsa, narsa, voqea va shu kabilarga ishora qilib aytilgan ramziy fikr, shama; qochiriq. O‘zbeklar orasida qochirim ko‘pincha askiya qilganda ishlatiladi. Ba‘zan u maqtashga o‘xshab aytiladiki, shuning uchun birdan tushunish qiyin bo‘ladi. Bu gap qochirimmi yo maqtashmi farqlash oson kechmaydi. Shama so‘zi kinoya, qochirim (qochiriq) so‘zlari bilan bir sinonimik qatorda turadi. O.Genrining “Afsungarlar tuhfası” hikoyasida uning “dudmal shama” deb ishlatilgani uchraydi [7].

Sarkazm – (yunoncha σαρκασμός / (sarkasmós) so‘zidan olingan bo‘lib, go‘shni nimalayman, pora-pora qilaman, uzib, yulib olaman, g‘azabdan labini tishlamoq, masxara qilmoq” degan bir qator ma‘nolarni bildiradi. Satirik tasvirda fosh etuvchi murossasiz kulgi, istehzoli ta‘na asosiga qurilgan fikr-mulohazani anglatadi [5.44]. Satirik yoki komik fosh qilish turlaridan biri, zaharxanda mazax, istehzoning eng yuqori darajasi bo‘lgan sarkazmda ifodalanayotgan kontrast kuchayib boradi. Tasvirlanyotgan narsa ustidan ayovsiz masxara qilinadi. Nazarda tutilgan narsa darhol qasddan ochib tashlanadi.

Ayrim Efioriya tillarida sarkazm va noreal iboralar jumla oxirida “temherte slaq” [9] deb nomlangan sarkazm belgisi bilan ko‘rsatilgan. Undan foydalanish J.Uilkinsning 1668-yildagi teskari undov (j) belgisini kinoya belgisi sifatida ishlatish haqidagi taklifiga muvofiqdir. Ayrim hollarda sarkazm va kinoya bir vaqtda qo‘llaniladi. Bu “zaharxanda kinoya” birikmasi bilan yuritiladi. Efiofiya tillaridagi “Temherte Slaq” belgisi Efiofiya tillarida (xususan, Amxar, Tigrinya kabi Ge‘ez yozuviga asoslangan tillarda) “temherte slaq” (ትእምርተ፡ሥላቅ) deb nomlangan belgi sarkazm yoki “noreal iboralar”ni ifodalash uchun ishlatiladi. Bu belgi tipografik jihatdan teskari undov belgisiga (j, Unicode: U+00A1) o‘xshaydi, lekin uning semantik maqsadi farq qiladi. Ispan tilida teskari undov jumlaning boshida savol yoki undovni ko‘rsatish uchun qo‘llanilsa, “temherte slaq” jumla oxirida joylashib, sarkastik yoki haqiqiy bo‘lmagan iboralarni belgilaydi. Bu belgi, ayniqsa, muharrir

karikaturalarida, bolalar adabiyotida va she'riy kontekstlarda keng tarqalgan. Jumla oxirida qo'llaniladi, ispancha undov belgisidan (jumla boshida) farqli o'laroq.

Efiopiya adabiyoti va ommaviy axborot vositalarida, masalan, gazeta karikaturalarida yoki she'rlarda. Masalan, "temherte slaq" belgisining ishlatilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

"Bu ishni juda yaxshi uddalading;" – bu yerda belgi jumlada sarkazm borligini ko'rsatadi, ya'ni "uddalamading" degan ma'no bilvosita ifodalanadi. Unicode muammosi: "Temherte slaq" hali Unicode standartida mustaqil belgi sifatida qabul qilinmagan. Bu masala Efiopiya olimlari o'rtasida munozarali bo'lib, uning ispancha teskari undov belgisi bilan bir xil shaklda ekanligi qo'shimcha muammo tuG'diradi. J.Uilkins ingliz din arbobi va tabiatshunos olimi, 1668-yilda nashr etilgan *An Essay Towards a Real Character, and a Philosophical Language* asarida kinoyani belgilash uchun teskari undov belgisini (j) ishlatishni taklif qilgan. Bu taklif uning universal til hamda belgilar tizimini yaratishga urinishi doirasida amalga oshirilgan. Uilkins o'z davrida tilning chalkashliklarini bartaraf etish va aniqroq muloqot vositasini yaratish maqsadida "falsafiy til" tushunchasini ishlab chiqqan edi. Uning fikricha, teskari undov belgisi kinoyali iboralarni aniqlashda muhim bo'lib, jumlada aytilgan ma'noning teskarisini anglatishni ta'minlaydi. Kinoyali iboralarni aniqlash, ya'ni "aytilgan ma'no haqiqiy emas"ligini ko'rsatish, teskari undov belgisi (j) tarzida ifodalangan.

Uilkinsning taklifi o'z davrida keng qo'llanilmay, muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Uning universal til loyihasi ham keng ommalashmadi, chunki tabiiy tillarning murakkabligi va xilma-xilligi bu tizimni amalda qo'llashni qiyinlashtirdi. Uilkinsning bu taklifi "temherte slaq" bilan o'xshashlikka ega, chunki ikkalasi ham teskari undov belgisini kinoya yoki sarkazmni ifodalash uchun ishlatadi. Bu o'xshashlik tasodifiy bo'lishi mumkin, lekin tipografik va semantik jihatdan bir-biriga yaqinlikni ko'rsatadi. "Zaharxanda kinoya" iborasi o'zbek tilida "kinoya"ning maxsus bir turi sifatida ishlatiladi va ko'pincha "sarkazm" bilan bir xil ma'noda talqin qilinadi. Bu ibora so'zma-so'z "zahar bilan kulish" yoki "achchiq istehzo" ni anglatadi. Sarkazm kinoyaning yanada o'tkir shuningdek masxarali shakli bo'lib, ko'pincha salbiy his-tuyg'ularni (masalan, nafrat yoki tanqidni) ifodalash uchun qo'llaniladi. "Zaharxanda kinoya"da kinoya hamda sarkazm bir vaqtda qo'llanilishi mumkin, ya'ni biror ibora yuzaki darajada oddiy ko'rinsa-da, unda chuqur istehzo yoki tanqid yashiringan bo'ladi. Masalan, O'.Genrining "Afsungarlar tuhfası" hikoyasida Della va Jimning o'zaro sovg'alari (soch va soat zanjiri) ironik holatni yuzaga keltiradi, chunki ularning fidoyiligi fojiali, ammo sevgi doirasida "zaharxanda" emas, balki yumshoqroq kinoya sifatida talqin qilinadi. Ammo agar bu hikoyada "zaharxanda kinoya" ishlatilgan bo'lsa, masalan, personajlarning harakatlari ochiqchasiga masxaralangan bo'lardi. Temherte Slaq va zaharxanda kinoya: Efiopiya tillaridagi "temherte slaq" belgisi "zaharxanda kinoya"ga misol bo'la oladi, chunki u sarkazmni aniqlash uchun ishlatiladi. Masalan, karikaturalarda yoki

she'rlarda bu belgi biror iboraning haqiqiy emasligini va unda o'tkir tanqid yoki istehzo borligini ko'rsatadi. Bu Uilkinsning taklifiga o'xshashlikni yanada mustahkamlaydi, chunki ikkalasi ham kinoyani aniqlashga xizmat qiladi. Sarkazm va kinoya ko'pincha bir-biriga yaqin tushunchalar sifatida ishlatiladi, lekin sarkazm odatda yanada o'tkir va tanqidiy bo'ladi. "Zaharxanda kinoya" bu ikkisini birlashtiradi, ya'ni iborada nafaqat bilvosita ma'no, balki o'tkir, achchiq tanqid ham mavjud. Masalan:

✧ Oddiy kinoya: "Oh, bu juda ajoyib ish!" (ma'no: ish yaxshi emas, lekin yumshoq tarzda aytilgan).

✧ Zaharxanda kinoya: "Bu sening eng muvaffaqiyatli loyihang bo'ldi!" (ma'no: loyiha butunlay muvaffaqiyatsiz, o'tkir tanqid).

Efiopiya tillarida "temherte slaq" aynan shunday o'tkir sarkazmni belgilash uchun ishlatiladi, bu esa "zaharxanda kinoya" tushunchasiga mos keladi. Shu bilan birga, Uilkinsning 1668-yildagi taklifi ham kinoyani aniqlashga qaratilgan bo'lib, zamonaviy kontekstda "temherte slaq" bilan o'xshashlikni ko'rsatadi. Zamonaviy yozma muloqotda, xususan, internetda sarkazm va kinoyani belgilash uchun turli usullar qo'llaniladi:/s yoki /sarc: Reddit va boshqa ijtimoiy tarmoqlarda sarkazmni ko'rsatish uchun ishlatiladi (masalan, "Bu eng yaxshi g'oya edi /s"). Bu "temherte slaq"ning raqamli muqobili sifatida talqin qilinishi mumkin. Qavs ichidagi belgilar: Masalan, "Oh, juda zo'r [!]" yoki "Haqiqatanmi [?]" kabi iboralar sarkazm yoki kinoyani bildiradi. Tilda (~): Ba'zi onlayn muloqotlarda sarkazmni ko'rsatish uchun ishlatiladi (masalan, "Bu juda muhim ish~"). Bu usullar "temherte slaq" yoki Uilkinsning taklifiga o'xshash maqsadni ko'zlaydi: yozma matnda kinoya yoki sarkazmni aniqroq ifodalash [10].

Xulosa. Kinoya va unga yondosh hodisalar inson ongining murakkab idrok mexanizmlari hisoblanib, tilning obrazli imkoniyatlari va madaniy kontekstning sintezi sifatida ilmiy jihatdan o'rganiladi. Ular nafaqat adabiy san'atning, balki inson tafakkuri hamda kommunikatsiyasining muhim qismi sifatida ko'riladi. Adabiy san'atda ishlatiladigan obrazli ifoda vositalaridan metafora, metonimiya, sinekdoxa, litota, giperbola tilshunoslik shuningdek adabiyotshunoslikda trop sifatida o'rganiladi. Ularning ilmiy asosi semiotika, kognitiv lingvistika hamda psixolingvistika kabi fanlar doirasida tahlil qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2006.
2. G.V.Fauler "The King's English".
3. P. Chantraine, Dictionnaire étymologique de la langue grecque: Histoire des mots. Paris: Klincksieck. 2009.
4. J. London. Hayotga muhabbat.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси, Ziyouz.com кутубхонаси.
6. O'.Genri. Tanlangan hikoyalar (o'zbek tiliga tarjima). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1987.
7. A Roadmap to the Extension of the Ethiopic Writing System Standard under Unicode and ISO-10646. Irony punctuation. Wikipedia. 2006.